

ГОЛОД 1921–1923 РОКІВ У НІМЕЦЬКИХ ПОСЕЛЕННЯХ МИКОЛАЇВЩИНИ

Висвітлено вплив як загальнозакономірних, так і специфічних факторів на становище німецьких поселень Миколаївщини в умовах голоду 1921–1923 рр.

По завершенні громадянської війни заходи, запроваджувані радянською владою під загрозою остаточної втрати соціальної онори на селі, мали дуже неоднозначні наслідки, одним з яких був голод 1921–1923 рр. на Півдні України, у вирі якого опинилися німецькі колонії Миколаївщини.

Спроби з'ясувати причини і наслідки цього голоду робилися радянськими органами «по гарячих слідах» ще у ході самих цих подій, однак тоді ця проблема поставала як предмет практичного розгляду й не була позбавлена заідеологізованого спрямування¹. Із згорненням непу і встановленням командно-адміністративної системи в країні на будь-які дослідження з цього питання було накладено табу, зняте лише за часів перебудови. Комплексне вивчення проблематики голоду 1921–1923 рр. у республіці активно впроваджується із встановленням державної незалежності України, охоплюючи різні сторони досліджуваної теми, в тому числі й щодо німецьких поселень Миколаївщини². Однак значним залишається обсяг ще не залучених до наукового кола джерел, що відкриває потужні можливості з'ясування ще недостатньо висвітлених питань, пов'язаних із впливом різноманітних факторів на становище німецьких поселень регіону в умовах голоду 1921–1923 рр. У пропонуваній роботі робиться спроба дослідити чинники, що визначили специфічні особливості та закономірні прояви голоду 1921–1923 рр. у німецьких поселеннях Миколаївщини.

Німецькі поселення на території сучасної Миколаївської області, основний масив яких утворювали Березанські колонії, в основному були засновані на початку ХІХ ст. і становили потужний чинник у сільськогосподарському виробництві краю. Перша світова війна, ізолювавши Південь України від світового ринку, надовго припинила стимулювання великого товарного виробництва зерна – основної статті прибутковості колоністських господарств, що на тлі внутріш-

ньо економічних утисків через запровадження «ліквідаційних законів» призвело до різкого падіння посівних площ, в першу чергу під експортні хліби. А подальші руйнування за часів революції та громадянської війни довели колонії регіону до катастрофічного стану. Однак збитки, спричинені військовими діями, були значно перевищені наслідками продрозкладки, введеної зі встановленням радянської влади, бо за недопуску вільного продажу продукції сільській виробник позбавлявся резону повного освоєння наявних земель³. Продрозкладка 1920 р. стала не тільки каталізатором повоєнної кризи у сільськогосподарському виробництві, але й, позбавляючи селян стимулів до господарювання на землі, перетворювала селянське господарство з дрібнотоварного на суто споживче, загрожуючи сільському населенню голодом у випадку неврожаю⁴.

На Миколаївщині німецькі поселення розташовувалися у зоні т. зв. ризикованого землеробства з посушливістю та відносною безводністю, визначивши особливості виробничих процесів, в першу чергу в рільництві як базовій галузі⁵. Однак голод як соціальне лихо, спричинене нестачею продовольства, пов'язаний не тільки з залежністю сільськогосподарського виробництва від примх погоди, але й з політикою, здійснюваною державним керівництвом по відношенню до своїх громадян⁶. За радянських часів саме несприятливими кліматичними умовами пояснювалися труднощі підйому сільського господарства по завершенні громадянської війни, що дозволяло владі замовчувати власні провали у здійснюваній сільськогосподарській політиці. Однак досвід запроваджених із встановленням радянської влади соціально-економічних перетворень у німецьких поселеннях Миколаївщини, із радикальним зниженням землезабезпеченості колоністських господарств та надзвичайно завищеним рівнем оподаткування на тлі численних адміністративно-територіальних трансформацій, засвідчив визначальне значення саме політичного фактора в поширенні голоду 1921–1923 рр.

Метеорологічні умови, за яких розпочався сільськогосподарський 1921–1922 р. на Миколаївщині, були вкрай несприятливі. У квітні-травні 1921 р. з'явилися перші ознаки посухи: озимі, засіяні восени 1920 р., позасихали, а посіви ярових навесні 1921 р., незважаючи на дво- чи навіть триразовий пересів, взагалі не дали сходів⁷. Уже у червні 1921 р. в с. Шпейер Ландауської волості головою сільвиконкому Карном і головою сількомнезаму Кунцем спільно з комісією у складі комнезаможників Гехлера, Варта, Гернера і Мессмера було складено акт, у якому зазначалося: «Обстеживши посівну площу, а

також і сіножать села Шпейєр, знайшли у непридатності від страшної посухи і атмосферних явищ та бездощів'я, гублячих посіви полів, через туман, котрий з'їдав усі засіви і сіножать... У подальшому загрожує населенню Шпейєра голод. Через це доводимо до відома влади про зняття з нас продподатку через неврожайність 1921 року...»⁸ Однак замість податкових послаблень німецьке населення наразилося на різке погіршення ситуації, пов'язане зі змінами в адміністративному підпорядкуванні з огляду на розпорядження про перехід села Шпейєр зі складу Одеського повіту до Вознесенського. Сільська громада, після тривалих попередніх обговорень і за підтримки сільських та волосних установ, на загальних зборах 14 червня 1921 р. одностайно висловила проти такої передачі, мотивуючи тим, що поселення здавна тяжіло до м. Одеси, як до великого культурного і промислового центру, куди німецьким населенням доправлялися продукти сільського виробництва, отримуючи в обмін всілякі «фабриканти», а молодь здобувала освіту у навчальних закладах, причому «підстави ці не втратили своєї гостроти і до теперішнього часу». До того ж під час весняної поєвнені переривалося усяке гужове сполучення з м. Вознесенськом «на достатньо довгий час». Через усі ці незручності загальні збори Шпейєра (із 2600 душ мешканців) зверталися із клопотанням перед владою «піти назустріч селянству з поверненням села Шпейєр Ландауської волості назад до Одеського повіту»⁹.

Однак сподівання на збереження адміністративного підпорядкування, економічно виправданого для німецьких поселенців, виявилися марними. Замість цього справдилися найгірші побоювання населення: при адміністративно-територіальних змінах у колоніях, раніш належних до Одеського повіту, незважаючи на попереднє виконання розкладки на 100–120 % і проведення «повного розкуркулення», при включенні до складу Вознесенського повіту були здійснені повторні розверстки й розкуркулення і «при цьому вже брали геть усе»¹⁰. Однак тепер добитися від населення стовідсоткових показників неможливо було вже фізично: у межах нового підпорядкування Ландауська волость у 1921 р., «незважаючи на повний недорід хліба унаслідок посухи», виконала державний продподаток «лише» у розмірі 97 % кількістю 31000 пудів, причому «50 % цієї кількості селянами було привезено з Подільської, Волинської, взагалі врожайних губерній. Внаслідок повної відсутності насінневого матеріалу Ландауська волость восени 1921 р. позбавлена була можливості засіву у розмірі достатньому до ... норм»¹¹.

Ці руйнівні процеси посилювалися подальшим погіршенням кліматичних умов: незначні літні дощі на фоні сухих вітрів та високої температури неспроможні були підвищити вологість ґрунту, а виключна посуха, що призвела до загибелі посівів 1921 р., продовжилася аж до січня 1922 р.¹² До того ж у 1921 р. повсюдне розповсюдження в Миколаївській губернії цибулевого метелика призвело до знищення непошкоджених посухою просапних культур¹³. Уже влітку 1921 р. у доповіді німецької секції відділу управління Одеського губвиконкому про економічне та політичне становище в німецьких колоніях Одеської губернії зазначалося, що «більшість колоній тепер вже, в буквальному змісті цього слова, голодують»¹⁴.

Хоча ще взимку 1920–1921 р. у німецьких поселеннях регіону були вилучені всі хлібні запаси, в тому числі і насіння, а внаслідок численних розкладок та значного зменшення землезабезпечення різко впала продуктивність праці населення, колоністські господарства продовжували розглядатися багатьма радянськими керівниками, особливо низової ланки, як невичерпне джерело по виконанню розкладок та реквізицій. Незваживши ані на цілковите господарське розорення й пограбованість у період громадянської війни, ані на безнадійні (за визнанням самих же радянських органів) види на врожай 1921 р. через тривалу літню посуху, з німецьких колоній відбирали все зерно, борошно й навіть випечений хліб, як це спостерігалось у Рашгадтській волості Вознесенського повіту¹⁵.

Треба зауважити, що колоністи протягом оселення на Півдні України й до цього неодноразово стикалися з несприятливими погодними умовами чи неврожайними роками. Давніш ситуацію рятували продовольчі резерви, наявність громадських фондів та допомога релігійної общини¹⁶. Як значно згодом визнавалося в інформації Одеського губкомдопголу, доправленій до ЦК Допголу не раніше серпня 1922 р., неврожай «траплялися і раніш, але за інших умов... Населення, враховуючи їхню періодичну можливість, посушливість клімату, пристосувалося мати постійні кормові і продовольчі запаси; позбувшись їх, воно опинилося безпомічним у боротьбі з лихом і в цьому відношенні з корінними мешканцями потрапили в однакове становище і німецькі колоністи, найбільш благоденствующий елемент серед землеробів». З огляду на те, що населення «вже було у значній мірі знесилене тривалою господарською розрухою», а запасів продовольства, які б «допомогли пережити неврожай», не залишилося, ставало «зрозуміло, що на губернію насувається важке лихо»¹⁷.

Підходи, запроваджені радянськими установами, визначили катастрофічні масштаби наступаючого голоду. Вживані владою заходи призвели до повного вичерпання усіх наявних хлібних запасів; часто не залишали й 10 % фондів посівного матеріалу, які офіційно не повинні були вилучатися. Різде невдоволення колоністів викликав не виправдано підвищений у порівнянні з оточуючим ненімецьким населенням рівень оподаткування, до того ж податком обкладалася вся рілля, а не фактично засіяні землі¹⁸. Нерідко недоїмки ненімецьких сіл стягувалися з колоністів, хоч останні всі податки намагалися сплачувати повністю, а то й з перевиконанням.

Колоністів масово змушували продавати худобу, що призвело до різкого падіння цін на м'ясо на миколаївських ринках, а на отримані гроші купувати хліб для виконання розкладок¹⁹. Не випадково саме на період активізації «діяльності» продп'ятирок та продревтрибів припадає посилена ліквідація селянами своєї худоби, в тому числі й робочої²⁰. До того ж протягом зими та на початку весни 1922 р. сталася масова пошесть худоби від безкорм'я. Дороги були вкриті трупами здохлих тварин, в основному коней. Ще пізньою осінню 1921 р. коні втратили будь-яку ринкову цінність, а взимку конина на місцевому ринку коштувала в 1,5 раза нижче за хліб²¹. Посилила винищення тварин й нераціональна заміна зернового податку м'ясним²². Негативні наслідки для конярства мала й неурегульованість гужової повинності на місцях²³. Політика здирання, запроваджувана як по відношенню до живого й мертвого інвентарю, так і фуражу для худоби, неминуче вела до різкого скорочення наявного в колоніях високопродуктивного стада. До того ж колоністи для запобігання стрімко наростаючої пошесті худоби через нестачу кормів, а також коросту та чуму масово її різали, а м'ясо вимінювали на хліб у врожайних місцевостях. На обмін йшов і мертвий інвентар²⁴. Голод змусив багатьох продавати на ринку майно й сільськогосподарське обладнання. Нерідкими були випадки, коли за 1,5–2 пуди зерна колоністи віддавали сакківський плуг, а за 15–20 пудів – парову молотарку²⁵.

Однак і ці крайні заходи не вберегли населення німецьких колоній Миколаївщини від повсюдного голоду, що досяг піку в першій половині 1922 р. Уже з кінця осені – на початку зими 1921 р. німецьке населення почало харчуватися різними сурогатами²⁶. Ситуація посилювалася й епідемією черевного та висипного тифу, яка ніби вже йшла на спадання, однак вибухнула знов через голодне послаблення людей. У телеграмі Вознесенському повітвиконкомом Ландауський волвиконком 13 лютого 1922 р. повідомляв про збільшення кількості

голодуючих та харчування частини з них падалицею, а також випадок голодного тифу із смертельним кінцем і загрозу закриття волосної лікарні через нестачу продуктів та палива. В той же час, очевидно, не наважившись сповіщати про це вищестоячі інстанції, з чернетки цього повідомлення була викреслена інформація про те, що зневірений через голод батько двох дітей намагався їх повісити, однак вони були вчасно врятовані сусідами, а закриття лікарні загрожувало загибеллю в першу чергу незаможному населенню²⁷. На середину березня 1922 р. у Ландауській волості офіційно було визнано вже тринадцять випадків голодної смерті. До того ж продовольство, відпущене з Костянтинівської волосної комори, не змогли доставити через повінь²⁸, і до кінця місяця тільки-но організовані кухні для голодуючих припинили роботу за відсутністю продуктів. Коли ж 4 квітня 1922 р. 25 підвод, посланих до Березівської заготконтори для отримання по ордеру хліба голодуючим, повернулися порожніми, причому вкрай послаблений гужовий транспорт змушений був зробити прогін у 80 верст, це поставило Ландауський волвиконком «у скрутне становище»²⁹. Ще 16 березня ця установа інформувала повітове керівництво (під грифом «таємно») про вкрай вороже ставлення населення до голів волосного й сільських виконавчих комітетів та звинувачення в неспроможності реально допомогти як з насінневим матеріалом, так і з продовольством. Вказувалося на випадки, коли натовп вдирався до виконкому, вимагаючи хліба³⁰.

У перших числах травня 1922 р. голод у Ландауській волості «досяг кульмінаційного пункту: смертність сягнула колосальних розмірів, у середньому помирало у волості щоденно від 15 до 20 чол., голодуючих у волості налічувалося 8604, а забезпечувалися на кухні 4197. У другій половині травня смертність почала зменшуватися, і в останніх числах досягла свого мінімуму ... з тієї причини, що місцеве населення отримало значну кількість хліба з Німеччини, а саме понад один пуд кукурудзи на душу, крім того нужденні придбали дещо за наявні у них засоби, а найбідніше населення ... спрямувало частину наданого посівматеріалу на боротьбу з нужденністю, бо отримуваний обід далеко не задовольняє голодуючих»³¹.

Звітуючи про хід робіт Ландауського волвиконкому з 1 до 31 травня 1922 р. голова Вознесенського повітвиконкому доповідав: «Через гостру нестачу обсягів фуражу, внаслідок чого живий інвентар прийшов за зиму у цілком непридатний стан, наша посівна кампанія розпочата занадто пізно, а саме у травні, щоб давати задовільні результати. Крім того, були відсутні у селян як ранні, так і пізні культури.

Останні дісталися селянам з врожайних місцевостей, куди змогли поїхати лише тоді, коли живий інвентар ... прийшов у кращий стан. Запізно була отримана і сімсуда. Всього засіяно за травень місяць: кукурудзи 160 дес., проса 1287, вівса 143, гречки 2, соняшника 27, картоплі 36, маслянистих ... 97, баштанних 94 дес. В останніх числах травня посівна кампанія закінчилася засівом відпущеного політпосівкомом проса. Велика увага була привернута до баштанництва і селяни намагалися по мірі можливості його розширювати»³².

До початку літа 1922 р. голод у німецьких поселеннях Миколаївщини набув загрозливих розмірів. Йоганестальський сільвиконком сповіщав Ландауському волкомдопголу про 622 голодуючих, у т. ч. дітей від 1 до 14 років – 291, дорослих – 301, непрацездатних – 30 чоловік³³. Ситуацію вкрай погіршували численні пошесті, спричинені голодним виснаженням людей. Школи у Ландауській волості були зачиненими через епідемію висипного тифу, який «усе посилюється»³⁴. Показово, що 9 травня 1922 р. Зульцький лікарняно-амбулаторний пункт надав Зульцькому сільвиконкому довідку про те, що в с. Зульц на підставі голоду та вживання в їжу всіляких сурогатів «розвилася значна епідемія цинги, що дає великий відсоток смертності і висипного тифу»³⁵, бо саме наявність цингових захворювань вважалася владою безсумнівним свідченням голоду серед населення³⁶.

До того ж ще восени 1921 р. до Ландауської волості прибули 145 дітей з голодуючого Поволжя. За вказівкою губернської влади вони були розподілені серед населення, яке побажало взяти дитину на повне утримання нарівні із своїми дітьми. Вже в січні 1922 р., коли голод у Ландауській волості став масовим і колоністи були не спроможні прибульців прогодувати, волвиконком звернувся до повіту з клопотанням про переведення поволзьких дітей до однієї з врожайних областей чи відкриття для них інтернату з державним забезпеченням. Самі ж діти, отримуючи листи з рідних місць з повідомленнями, що там голод відступив, почали просити про їхню відправку додому. Звертаючись з цим клопотанням, волвиконком змушений був визнати, що і до наступної зими становище місцевого населення не покращиться³⁷. Прогнози відносно перспектив наступного врожаю 1922 р. в німецьких колоніях були невтішними через відсутність насіння. Останнє пояснювалося місцевим керівництвом голодом серед населення, як-от, припущення про використання більшості отриманого насіння кукурудзи не на посів, а на потреби голодуючих³⁸. При цьому «забувалося» про попередні масові зернові реквізиції, в тому числі й

посівматеріалу. Ще однією причиною безпосівності колоністських господарств, невизнаною владою, було продовження вилучення завищеного продподатку, нерідко репресивними засобами.

Все це на фоні стрімкого зменшення худоби, а також неможливості через нестачу вугілля та заліза ремонту мертвого інвентарю, що зберігся, ставило під загрозу весняні посівні роботи 1922 р. У чернетці клопотання Ландауського волвиконкому до Березовського райподатбюро, датованій 19 травня або червня 1922 р., зазначалося: «Взимку 1921-1922 р. живий інвентар за відсутності кормів гинув масово, так що до весняної кампанії 1922 р. з'явився новий нічим не усунутий тормоз у проведенні посівної кампанії. Таким чином у Ландауській волості, незважаючи на напруження усіх сил, на 1922 р. засіяно лише близько 14 % загальної площі придатної для обробітку землі. До того ж треба додати ту обставину, що більше половини весняних посівів загинуло. Через вищевказане Ландауську волость по загальній врожайності віднесено до розряду нижчесереднього, а тому Ландауський волвиконком ... клопоче перед райподатбюро і вищестоячими продорганами про звільнення цієї волості від внесення зерно-хліба державного податку»³⁹. Не виправдалися й надії колоністів на своєчасне отримання від держави насінневого матеріалу. Відпущені ж за ордером на всю Ландауську волость 279 пудів насіння, зважаючи на вкрай недостатню кількість у порівнянні з потрібним, викликали у населення гірке розчарування. Ситуація ще більш загострилася, коли 1 квітня 1922 р. послані за посівматеріалом до Березівки підводи повернулися порожніми, бо Березівський фінвідділ відмовився рахувати незначну кількість дрібних грошей⁴⁰.

Побоюючись, що поля залишаться незасіяними і через це буде нічим сплатити державі продподаток, населення стало масово відмовлятися від наділеної землі⁴¹, що призвело до різкого скорочення посівних площ. У доповіді «Економічне становище Одеської губернії», зробленій не пізніше 15 серпня 1922 р., член редакційної колегії Наукової комісії з вивчення голоду при Губдопголі С. Зак зазначав: «Посівна площа губернії скоротилася у 1922 р. до розмірів, які не мають прикладів у минулому одеського сільського господарства. Посівна площа 1921 року ... скоротилася у Вознесенському повіті – на 41 %, Одеському – на 58 % ... Не виправдалися і перспективи на врожай 1922 р. Свою роль зіграла посуха, але й сама посуха не була так небезпечна, якщо б підірваний стан селянського господарства не завадив своєчасно і задовільно провести яровий засів...»⁴²

За інформацією Одеського губкомдопголу, надісланою до ЦК Допголу не раніше серпня 1922 р., в Одеському і Вознесенському повітах «посіви у багатьох районах загинули, зовсім не вдалося зібрати навіть і насіння, побуріла земля потріскалася, засохнув навіть бур'ян. Врожай отриманий у вказаних повітах у два-три пуди з десятини, картопля в Одеському п. геть пропала, в інших повітах губернії врожай був вдвічі гірший звичного середнього»⁴³. До того ж продовжувало дошкуляти німецьким поселенням збереження надзвичайно завищеного рівня оподаткування, нерідко здійснюваного репресивними методами. У повідомленні Шпейерівського сільвиконкому до Ландауського волвиконкому від 24 вересня 1922 р. зазначалося: «Мірами десятихатників і членів ради йде з вчорашнього вечора робота з викачування та відправки продподатку до зсипного пункту. Село Шпейер зі всіх кінців оточене допризовниками всеобучу і ніхто з села не випускається без ... пропуску. У даний час ... заарештовані неплатники продподатку і утримуються при виконкомі до виконання...»⁴⁴

В умовах недостатньої державної допомоги та замовчування владними структурами наявності голоду на Півдні України населення німецьких колоній було поставлено за межу виживання. Як зазначено у доповідній записці члена ЦК Допголу при ВУЦВК М. Сироти, датованій 30 червня 1922 р., ще у грудні 1921 р. «піднімалося питання про розвиток іноземної допомоги голодуючим в Україні», але «упередженість щодо розмірів та важкості голоду» та «ряд політичних міркувань не дозволили іноземним організаціям Допголу проявити свою роботу. Звертаючи головну увагу великих організацій іноземної допомоги голодуючим на Поволжя, на долю України залишилися дрібні організації Індопголу з незначною ємністю допомоги і значним нальотом націонал-релігійності; остання обставина тормозила достатньо швидко контактовану роботу державних органів Допголу і іноземних організацій»⁴⁵.

Зловмисну інформаційну блокаду існування голоду в регіоні першими перервали меноніти США, Канади і Нідерландів, які ще у жовтні 1921 р. уклали з урядом УСРР угоду про можливість відкриття харчовальних пунктів. Однак допомога менонітських організацій через вищевказані міркування не була допущена в Україну до березня 1922 р.⁴⁶ У Миколаївській губернії менонітська поміч надходила до Кочубеївської волості Херсонського повіту, в якій на червень 1922 р., за зведенням Херсонського повіткомдопголу, налічувалося 2962 голодуючих, у т.ч. 1525 дорослих та 1437 дітей⁴⁷. У листопаді 1922 р. зі зменшенням обсягів голоду в цій волості менонітські організації годували

500 дітей⁴⁸. У наданні допомоги колоністам брали участь спеціально створені задля цього «Католицьке товариство допомоги німецьким колоністам Чорноморського району Радянської Росії» та Німецька Національна лютеранська рада⁴⁹. Вся німецька допомога колоністам здійснювалася під егідою Німецького Червоного Хреста, через посередництво комерційної фірми «Петер Вестен»⁵⁰. Так, березанська колонія Ландау в серпні 1922 р. отримала від Німецького Червоного Хреста 110 пудів жита для засіву 18 десятин озимого клину⁵¹.

Також поміч голодуючим надавалася «Американською адміністрацією допомоги» та місією Ф. Нансена, чії пункти були відкриті у багатьох німецьких колоніях⁵². Діяльність зарубіжних благодійних організацій у постраждалих місцевостях радянське керівництво обумовило наданням помочі незалежно від національної і конфесійної належності голодуючого населення та заборону ведення політичної, комерційної та релігійної пропаганди⁵³.

В умовах відчутної допомоги, здійснюваної зарубіжними благодійними організаціями, в німецьких поселеннях вдалося дещо поменшити страхітливі наслідки голоду. Самі ж колоністи, втративши надію на масштабну державну допомогу, рятувалися завдяки неймовірній працелюбності та практичній кмітливості, однак за умов крайнього зубожіння колоністських господарств це не могло принципово розв'язати кризову ситуацію в німецьких поселеннях.

Тож, досвід соціально-економічних перетворень у німецьких колоніях Миколаївщини свідчив про визначальне значення саме політичного фактора в поширенні голоду в 1921–1923 рр. Запроваджені радянською владою адміністративно-територіальні перетворення значно погіршили умови соціально-економічного розвитку німецьких поселень Миколаївщини, а здійснювана державним керівництвом політика обумовила катастрофічний характер наслідків голоду, в той час як несприятливі кліматичні умови лише їх посилили.

Бібліографічні посилання

¹ Николаевское Губернское Экономическое Собрание. Отчет Украинскому Экономическому Совету и Совету труда и обороны за 1-е полугодие 1921–22 года (октябрь–март). – Херсон, 1922; Николаевщина. Краеведческий сборник. Географический очерк. Флора Николаевского округа. Птицы Николаевщины. Экономический очерк. Исторический очерк. – Николаев, 1926; Отчет Николаевского губэкономсовещания Совету Труда и Обороны за январь–сентябрь 1921 г. – Николаев, 1921 та ін.

- ² *Марочко, В.* Голод в национальных районах Украины / В. Марочко // Освіта. – Спецвипуск-підручник. – 1993. – № 1; Голод 1921–1923 років в Україні: зб. докум. і матер. / АН України, Ін-т історії України та ін.; упоряд.: О. М. Мовчан, А. П. Огінська, Л. В. Яковлева; відп. ред. С. В. Кульчицький. – К., 1993; Німці в Україні. 20–30-ті рр. ХХ ст.: [зб. докум. держ. архівів України] / упоряд.: Л. В. Яковлева, Б. В. Чирко, С. П. Пишко. – К., 1994; *Сергійчук, В. І.* Німці в Україні / В. І. Сергійчук. – К., 1994; *Безносів, А. І.* К истории голода 1921–1923 гг. в немецких и меннонитских поселениях Юга Украины / А. И. Безносів // Вопросы германской истории: украинско-немецкие связи в новое и новейшее время: [межвуз. сб. науч. тр.]. – Д., 1995; *Кулинич, І. М.* Нариси з історії німецьких колоній в Україні / І. М. Кулинич, Н. В. Кривець. – К., 1995; *Герман, А.* Голод / А. Герман, Н. Осташева // Немцы России: энциклопедия: в 3 т. – М., 1999. – Т. 1: А–И. та ін.
- ³ *Кульчицький, С. В.* Невідомі сторінки голоду 1921–1923 рр. в Україні / С. В. Кульчицький, О. М. Мовчан. – К., 1993. – С. 4–5.
- ⁴ Голод 1921–1923 років в Україні: зб. документів і матеріалів. – С. 6.
- ⁵ Николаевщина. Краеведческий сборник... – С. 9, 24.
- ⁶ *Герман, А.* Голод. – С. 595.
- ⁷ *Безносів, А. І.* К истории голода 1921–1923 гг. в немецких и меннонитских поселениях Юга Украины. – С. 120.
- ⁸ Державний архів Миколаївської області. – Ф. Р-2201, оп. 2, спр. 22, арк. 189–189 зв. – Далі: ДАМО.
- ⁹ Там само. – Арк. 186–186 зв.
- ¹⁰ Німці в Україні. 20–30-ті рр. ХХ ст.: зб. документів державних архівів України. – С. 27.
- ¹¹ ДАМО. – Ф. Р-185, оп. 1, спр. 10, арк. 121.
- ¹² Николаевское Губернское Экономическое Совещание. Отчет Украинскому Экономическому Совету и Совету труда и обороны за 1-е полугодие 1921–22 года (октябрь–март). – С. 21.
- ¹³ Там само. – С. 34.
- ¹⁴ Німці в Україні. 20–30-ті рр. ХХ ст.: зб. документів державних архівів України. – С. 27.
- ¹⁵ Там само. – С. 24.
- ¹⁶ *Осташева, Н.* Голод / Н. Осташева // Материалы к энциклопедии «Немцы России». – М., 2002. – Вып. 7. Немцы Украины. Пилотный сборник. – С. 62.
- ¹⁷ Голод 1921–1923 років в Україні: зб. документів і матеріалів. – С. 156–157.
- ¹⁸ Отчет Николаевского губэкономсовещания Совету Труда и Обороне за январь–сентябрь 1921 г. – С. 63.
- ¹⁹ Николаевское Губернское Экономическое Совещание. Отчет Украинскому Экономическому Совету и Совету труда и обороны за 1-е полугодие 1921–22 года (октябрь–март). – С. 20–21.
- ²⁰ Там же. – С. 214–215.
- ²¹ Там же. – С. 20–21.
- ²² Там же. – С. 215.
- ²³ Там же. – С. 46.

- ²⁴ ДАМО. – Ф. Р-185, оп. 1, спр. 10, арк. 26–26 зв.
- ²⁵ Николаевское Губернское Экономическое Собрание. Отчет Украинскому Экономическому Совету и Совету труда и обороны за 1-е полугодие 1921-22 года (октябрь–март). – С. 226.
- ²⁶ *Безносков, А. И.* К истории голода 1921–1923 гг. в немецких и меннонитских поселениях Юга Украины. – С. 121.
- ²⁷ ДАМО. – Ф. Р-185, оп. 1, спр. 10, арк. 8, 13.
- ²⁸ Там само. – Арк. 26.
- ²⁹ Там само. – Арк. 42.
- ³⁰ Там само. – Арк. 26.
- ³¹ Там само. – Арк. 102 зв.
- ³² Там само. – Арк. 102.
- ³³ Там само. – Арк. 100.
- ³⁴ Там само. – Арк. 103.
- ³⁵ Там само. – Арк. 75.
- ³⁶ Отчет Николаевского губэкономсовещания Совету Труда и Обороны за январь–сентябрь 1921 г. – С. 89.
- ³⁷ ДАМО. – Ф. Р-185, оп. 1, спр. 10, арк. 129–131.
- ³⁸ Николаевское Губернское Экономическое Собрание. Отчет Украинскому Экономическому Совету и Совету труда и обороны за 1-е полугодие 1921-22 года (октябрь–март). – С. 30.
- ³⁹ ДАМО. – Ф. Р-185, оп. 1, спр. 10, арк. 121.
- ⁴⁰ Там само. – Арк. 42.
- ⁴¹ Там само. – Арк. 26.
- ⁴² Голодомори в Україні: Одеська область. 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947: документи, спогади, дослідження. – О., 2007. – С. 172.
- ⁴³ Голод 1921–1923 років в Україні: зб. документів і матеріалів. – С. 156.
- ⁴⁴ ДАМО. – Ф. Р-2201, оп. 2, спр. 22, арк. 41.
- ⁴⁵ Голод 1921–1923 років в Україні: зб. документів і матеріалів. – С. 139.
- ⁴⁶ *Кульчицький, С. В.* Невідомі сторінки голоду 1921–1923 рр. в Україні. – С. 51.
- ⁴⁷ ДАМО. – Ф. Р-614, оп. 1, спр. 113, арк. 13.
- ⁴⁸ Там само. – Ф. Р-608, оп. 1, спр. 5, арк. 37.
- ⁴⁹ *Безносков, А. И.* К истории голода 1921–1923 гг. в немецких и меннонитских поселениях Юга Украины. – С. 123.
- ⁵⁰ *Герман, А.* Голод. – С. 597.
- ⁵¹ ДАМО. – Ф. Р-265, оп. 1, спр. 15, арк. 51.
- ⁵² *Безносков, А. И.* К истории голода 1921–1923 гг. в немецких и меннонитских поселениях Юга Украины. – С. 124.
- ⁵³ *Осташева, Н. В.* На переломе эпох... Меннонитское сообщество Украины в 1914–1931 гг. / Н. В. Осташева. – М., 1998. – С. 74.

Надійшла до редколегії 11.02.2008 р.